

Кыргыз тилине макал – ылакаптардан келип кирген фразеологизмдер

«Фразеология» термини тил илиминде кепте даяр түрүндө колдонулган туруктуу сөз тизмектеринин өзгөчө түрү болгон фразеологизмдерди үйрөтүүчү илим катары каралат. Аталган термин ушул маанисинде колдонулганда гана фразеологизмдерден аны үйрөтүүчү илимди айырмалап билүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Мындай пикирдин айтылышы «фразеология» термининин окумуштуулар тарабынан ар кандай мааниде колдонулуп келе жаткандыгына байланыштуу болсо керек.

Фразеологияны кең мааниде түшүндүрүшкөн окумуштуулар (А.А.Реформатский, Л.И.Ефимов, Н.М.Шанский, А.В.Яковлевская, А.П. Мордвилко, Ю.Р. Гепнер, түрк тилдеринен Я.Д.Пинхасов, Х. Кожакметова, Ж. Мукамбаев ж.б.) тилде туруктуу тизмектешип айтылган сөз айкаштарынын бардыгын фразеологиянын объектисине кошушса, аталган терминди тар маанисинде түшүндүрүшкөн окумуштуулар (В.В.Виноградов, Б.А.Ларин, В.Н.Телия, Г.Ц.Пюрбеев, Г.А.Байрамов, Ш.У.Рахматуллаев, Ч.Г.Сайфуллин, С.К.Кенесбаев, Ж. Осмонова, Р.Эгембердиев ж.б.) макал–ылакаптар, учкул сөздөр, составдуу терминдер сыяктуу кеңири таралган сөз тизмектери фразеологизмдерге кирбей тургандыгын, алардын тутумундагы ар бир сөз өзүнүн тике маанисин сактоо менен ар бири өзүнчө сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарууга жөндөмдүү экендигин белгилешип, айрыкча макал – ылакаптар менен фразеологизмдердин ортосундагы карым–катыш, өзгөчөлүктөр жана жалпылыктар жөнүндө илимий негиздеги пикирлерин билдиришкен. Ал эми окумуштуулардын үчүнчү тобу (А.М.Бабкин, В.П.Жуков, М.М.Копыленко, З.Д.Попова, Е.А.Иванникова ж.б.) фразеологизмдерди макал-ылакаптардын бир бөлүгү катары карашып, орус окумуштуусу С.И.Ожегов макал-ылакаптар фразеологизмдердин пайда болушунун негизги булагы катары кызмат кыларын айтса, А.И.Молотков макал-ылакаптар фразеологиянын объектисине кирбестигин белгилөө менен алардын айрымдары акырындык менен фразеологизмдерге айланышы мүмкүн экендигин белгилейт.

Ошондуктан окумуштуу А.Н.Лисс белгилегендей, бүгүнкү күнгө чейин макал-ылакаптар менен фразеологизмдердин чеги окумуштуулар тарабынан так аныкталбай, кайчы пикирлердин айтылып келе жаткандыгын жокко чыгарууга болбойт.

Бул багыттагы ой–пикирлер кыргыз тил илиминин өкүлдөрүнө да тиешелүү. Окумуштуу Ж.Мамытов: «Көп тилчи окумуштуулар фразеологиялык бирдиктердин катарына макалдарды, афоризмдик мүнөздөгү учкул сөздөрдү да кошушат. Ырас, макал-ылакаптардын, учкул сөздөрдүн составы, структурасы боюнча туруктуулугу жана тилде сүйлөө моментине чейин эле даяр болушу жагынан фразеологизмдерге окшош. Бирок фразеологизмдер бар болгону сөз тизмеги гана болот, ал эми макалдар жана учкул сөздөр сөз тизмегинин чегинен чыгып, толук сүйлөм катары айтылат» - деген пикири аркылуу фразеологизмдер менен аталган башка сөз тизмектеринин чегин ажырата билүүгө багыт берет.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин бир түрү болгон идиомаларга изилдөө жүргүзгөн окумуштуу Ж.Осмонова да макал–ылакаптар менен идиомалардын ар тараптуу карым-катышына талдоо жүргүзүү менен алардын ортосуна чек коюучу баалуу пикирлерин айтса, кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди атайын иликтөөгө алган окумуштуу Р.Эгембердиев фразеологизмдер менен макал-ылакаптардын ортосундагы жалпылыктар менен айырмачылыктарды санап өтүп, аларды сырткы формасына карап окшоштуруу, мазмундук өзгөчөлүктөрүн эске албоо фразеологизмдерди үйрөнүү, изилдөө иштеринин бир жактуу болушуна алып келерин белгилөө менен кыргыз элинин макал-ылакаптарын жыйноо, изилдөө иштерин жүргүзгөн окумуштуу С.Закировдун төмөнкү пикирин сунуш кылат: «Кээ бир тил илимин изилдөөчүлөр макал-ылакаптарды идиомалык бирдиктерге кошуп жиберешет. Ошонун негизинде макал-ылакаптарга жана идиомаларга таандык спецификалык өзгөчөлүктөр көздүн далдаасында калып калат. Аларды белгилүү бөтөнчөлүктөрү менен классификациялоодон качуу фразеологиялык айкашууларды терең үйрөнүүгө тоскоолдук келтирет».

Тилчи окумуштуу А.Сапарбаев да фразеологизмдер менен макал-ылакаптардын жакындыктарына, өзгөчөлүктөрүнө талдоо жүргүзүү менен алар лингвистикалык изилдөөнүн эки башка объектиси катары өздөрүнө гана таандык белги, касиеттерге ээ экендигин, фразеологизмдер сөз сыяктуу эле пикир алышуунун куралы катары кызмат аткараарын, алардын макал-ылакаптардын тутумунда колдонуларын жана макал-ылакаптар, учкул сөздөр кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин пайда болушунун булагы экендигин белгилеп, «Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы» деген эмгегинде төмөнкүдөй мисалдарды сунуштайт: *Ак көңүлдүн* аты арыбайт, аты арыса да, өзү жарыбайт; *Жатып ичер* - жаман адат, көп жашатпай жайыңды табат; *Атка жеңил, тайга чак* - азамат эрдин адаты ж.б. Мындагы *ак көңүл, жатып ичер, атка жеңил, тайга чак* деген сөз тизмектери өзүнчө фразеологизмдер катары «ичинде кири жок», «бекерчи», «шайдоот» деген маанилерде адам сапаттарын сыпаттап көрсөтөт.

Бул макалада биз ушул багытта, башкача айтканда, адамдардын өз башынан өткөргөн турмуш-тиричилигинин, турмуштан алган тажрыйбаларынын, байкоолорунун негизинде ооздон-оозго өтүп айтылып, калыптанып отуруп, учуру келгенде даяр түрүндө колдонулуучу тизмекке айланган, «адам оюнун энциклопедиясы» аталган макал-ылакаптардын тилдеги фразеологизмдердин пайда болушуна негиз болуучу сапаттары жөнүндө сөз кылууну максат кылдык. Себеби мурда макал-ылакаптардын тутумунда айтылып келип, бара-бара айрым бир түшүнүктөрдү кыска, так-таамай билдирүү максатында өз алдынча фразеологизм катары колдонулуп калган туруктуу сөз тизмектерин кыргыз тилинин материалдарынан көп эле кездештирүүгө болот.

Маселен, элибизде: *«Эр башына иш түшсө, өтүгү менен суу кечет, ат башына күн түшсө, суулугу менен суу ичет»* - деген макал айтылат. Макалдын мааниси мурдагы жоокерчилик заманда эр жигиттердин башына иш түшүп турганда кийимчен жатып, кийимчен туруп, убакыттын тардыгынан өтүгүн чечип отурбай эле сууну кечип өтүп, аттарын да жайма-жай сугара алышпай суулугу менен эле суу ичирүүгө мажбур болушканынан кабар берет. Ушул макалдын негизинде кыргыз тилинде *суу кечип турат* деген фразеологизм колдонулуп, ал «кыйналып жүрөт», «башына кыйынчылык түшүп турат» деген маанилерди билдирет. Мисалы, *Азыр соодагерлер бар оокатын талатып-тонотуп, суу кечип турган убактары (газетадан)*.

Ал эми *«Иши илгери кетердин ити чөп жейт, иши кедери кетердин келини ууру кылат»* - деген макалдын тутумундагы *ити чөп жейт* деген сөз тизмегинин негизинде *анын ити чөп жеп турган убагы* деген фразеологизм айтылып, «иши оңунан чыгып турат», «иши жүрүшүп жатат» деген маанилерди билдирет. Чындыгында ит чөп жебейт, ал тамак-аштын калдыктары же атайын даярдалган тамактар менен багылат. Ошондуктан иттин чөп жеши күтүүсүз сезилген сыяктуу эле, айрым себептерден улам кимдир бирөөнүн ишинин, жашоосунун оңолуп калгандыгы ушундай сөз тизмеги менен сыпатталып айтылат. Мисалы, *Оо, азыр Ашымдын ити чөп жеп турган убагы эмеспи (оозеки кептен)*.

Мындан сырткары, элибиз мурдатан эле оокаттуу, бай жашаган, дөөлөттүү адамдардын иттери өсүмдүктөрдүн жалбырактарын же чөптү үзүп жешкенин байкагандыгын айтышат.

Ошондой эле эл арасында: *«Мурдуңа карап ышкыр, жылкыңа ченеп ышкыр»* деген макал айтылып, анын *жылкыңа ченеп ышкыр* деген бөлүгү кепте өз алдынча фразеологизм катары колдонулуп, «абалыңа карап иш кыл», «алыңа чакта» деген мааниде насаат кеп катары айтылып жүрөт. Чындыгында баккан жылкылары көп болсо, жылкычынын көңүлү куунак болуп жана жылкыларынын бардыгы уксун үчүн аларды катуу кыйкырып айдайт. Эгер жылкылары аз болсо, аларды катуу ышкырып айдоонун зарылчылыгы деле болбойт. Мисалы, *Эмне дешсе, ошо дешсин. Мен өзүмдүн жылкыма ченеп ышкырамын (М.Тойбаев)*. Бул багытта адамдардын оокат-ашына, ал-абалына жараша: «Айдаганы беш эчки, ышкырыгы таш жарат» деген мыскыл кеп да айтылат.

«Сүткө оозу күйгөн, айранды үйлөп ичет» деген макалдын тутумунда *оозу күйүү* деген сөз тизмеги кездешип, ал «жалкып калуу», «кагуу жеп, уят болуу» деген маанилерде колдонулат. Ысык сүттү байкабай ичип алганда ооз күйөт. Ал эми андан чочуп калган адам айранды ууртап жатканда да үйлөп жибериши мүмкүн. Ушул көрүнүш аталган фразеологизм

аркылуу керек учурда сыпатталып айтылып калган сыяктанат. Мисалы, *Оозу күйгөн неме дагы айтууга даай алган жок («Чалкан»)*.

Орус окумуштуусу В.М.Жуков айрым макалдардын тутумунда экиден фразеологизмдин мааниси камтыларын белгилеген. Бул сыяктуу тилдик көрүнүштөрдү кыргыз тилинин материалдарынан да жолуктурууга болот. Маселен, *«Таянган тоосу бийик болсо, ыргыткан ташы алыс кетет»* деген макалдын негизинде *таянган тоосу бийик* жана экинчи бөлүгүнө үндөш болгон *ыргыткан ташы өргө кулоо* деген сөз тизмектери өз алдынча фразеологиялык маанилерде колдонулат. Биринчи фразеологизмдин мааниси «колдогон адамы бар», «бийлик колдойт» деген маанилерди билдирсе, экинчиси «иши оңолуу», «арааны жүрүү» маанисинде колдонулат. Бул сөз тизмектеринин төркүнү кыргыз элинин байыркы жоокерчилик замандагы турмушуна байланыштуу айтылгандай. Жоо басып киргенде элди тоонун өрдөшүнө киргизип жиберип, эр азаматтары тоонун кырларын ээлешкен. Бийик тоолордо душмандарга каршы күрөшүү ыңгайлуу болгон. Алар тоонун кырларына чыгышып, ал жерден таш кулатышып, жоонун мизин кайтарышкан. Ошондуктан бийик тоонун башын ээлөө дайыма жеңишке жетүүгө шарт түзгөн сыяктуу, аталган фразеологизмдер да жогоркудай жакшылыкка, ийгиликке жетүүчү турмуштук жагдайларды туюнтуу үчүн колдонулуп жүрөт. Мисалы, *Айыптабас салтты эскерте каккан тилмечтин таянган тоосу бийик экенин тую, тилин тиштей токтоду (Ш.Бейшеналиев). Учурунда анын ыргыткан ташы улам өргө кулап турган (Т.Сыдыкбеков)*.

Ошондой эле көпчүлүк элдерде: *«Бирөөгө көр (аң) казсаң, ага өзүң түшөсүң»* деген макал айтылат. Бул макалдын тутумундагы *көр казуу* деген сөз тизмеги өзүнчө фразеологизм катары колдонулуп, «жамандык кылуу», «жамандык издөө» маанисин түшүндүрөт. Чындыгында казылган чуңкур же аң адамдардын жолуна тоскоолдук гана кылбаса, башка пайдасы жок эмеспи. Мисалы, *Мен көптөн бери байкап жүрөм, ал мага көр казып эле калды (оозеки кептен)*.

Көптөгөн тилчи окумуштуулар макалдарга караганда ылакаптардын фразеологизмдер менен болгон карым-катышында өзүнчө өзгөчөлүктөр бар экендигин белгилешет.

Окумуштуу М.И.Исаев: «Ылакаптар өзүнүн образдуулугу, компоненттеринин өтмө мааниде колдонулушу жагынан макалдарга караганда фразеологиялуулукка ээ»-деген пикирин билдирип, ылакаптардын жалпы маанисинде тутумундагы компоненттеринин маанисине эч бир көз каранды эместик даана сезилерин, макалдан баштап, ылакап аркылуу образдуу сүйлөмгө чейин үзгүлтүксүз фразеологиялуулуктун белгисинин өсүп турарын белгилейт. Окумуштуу жогоруда аталган тилдик бирдиктердин арасында тигил же бул топко кошууга дайыма эле мүмкүн болбогон өтмө кубулуштардын бар экендигин баса көрсөтөт. Ал эми башкыр тил илиминин өкүлү, окумуштуу З.Г.Ураксин айрым ылакаптардын фразеологизмдер сыяктуу предикативдик жана модалдык маанилерге ээ болуп, кандайдыр бир турмуштук көрүнүштөрдү образдуу жалпыланган түрдө билдирерин белгилейт. Анын пикири боюнча айрым ылакаптар формасынын жана тутумунун өзгөрүшү менен фразеологизмдерге айланышы да мүмкүн. Себеби ылакаптар аталган тилдик бирдиктердин ичиндеги аралык звено болуп саналат да, өзүнүн мааниси жана түзүлүшү боюнча макалдарга караганда фразеологизмдерге жакын турат.

Тилдеги фразеологизмдер турмуштагы орун алган конкреттүү көрүнүштөрдөн алынган байкоо, тажрыйбалардын негизинде пайда болсо, ылакаптар да качандыр бир мезгилде болуп өткөн окуялардын негизинде эл арасында айтылып калгандыктан, булардын ар биринин өзүнчө пайда болуу тарыхы бар.

Бул багытта кыргыз тил илиминин өкүлү А.Сапарбаев да турмуштук көрүнүштөрдү салыштыруу ыкмасы менен элестүү, сүрөттүү билдирүү ылакаптар менен фразеологизмдерге мүнөздүү экендигин белгилейт. Бул сыяктуу жакындыктар фразеологизмдер менен ылакаптардын ортосунда тыгыз карым-катыштын бар экендигин далилдеп тургансыйт.

Демек, макалдар фразеологизмдердин пайда болушунун булагы болсо, ылакаптар фразеологизмдер сыяктуу тутумундагы сөздөрдүн өтмө мааниде колдонулушу аркылуу ойду так, образдуу берүү үчүн кызмат кылып, алардын айрымдары тилде өзүнчө туруктуу фразеологиялык тизмек катары колдонулуп келе жаткандыгын белгилесек болот. Мисалы, «Манас» эпосундагы окуяларга байланыштуу айтылып калган *«Чубактын кунундай чубалган»*

деген ылакап бүгүнкү күндө тутумундагы сөздөрү өз маанисинен такыр алыстап, фразеологиялык тизмек катары «эч бүтпөгөн ишти» туюндурат. Бул ылакаптын айтылып калышынын себеби чоң казат учурунда кырк чоронун бири, Манастын жан жолдошу Чубак Коңурбайлар тарабынан өлтүрүлгөндө, анын кунун алабыз деп, улам жылкы тие берүү узак мезгилге созулган экен. Бул окуя эл арасында ылакапка айланып, бүгүнкү күнгө чейин такыр бүтпөгөн же бүтөрү билинбеген иш жөнүндө сөз кылганда колдонулуп келет.

Эл арасында: «*Кайда барсаң, Мамайдын көрү*» деген ылакап да айтылат. Анын тутумундагы сөздөр түз маанисинде эмес, өзүнчө фразеологизм катары такыр башка маанини билдирип, «баягы эле көрүнүш», «бардык эле жерде кыйынчылык» деген сыяктуу түшүнүктү билдирет. Аталган ылакаптын эл арасында айтылып калышынын себеби төмөндөгүчө түшүндүрүлөт: Көпчүлүк түрк элдеринин арасында кеңири тараган жомок боюнча илгери Мамай деген адам өлүмдөн качып, жер кезип кеткен экен. Анын келе жаткан жолунда бир топ адам жай казып жаткан болот. Ал кимдин көрү экендигин сураса, Мамайдын көрү экендигин айтышат. Мамай мындай жоопту көр казган адамдардан бир нече жолу угат. Ошентип Мамай өлүмдөн кутула алган эмес экен. Мына ушундан улам бул сөз тизмеги айтылып калыптыр.

Ал эми «*Шодокондун бүркүтүндөй жутунбай*» же «*Шодокондун бүркүтүндөй жутунган*» сыяктуу варианттарда айтылып келе жаткан ылакап бүгүнкү күндө да «ач көз», «алдым-жуттум» деген бирдиктүү фразеологиялык мааниде колдонулса, «*Эртеңки куйруктан бүгүнкү өпкө дегендей*» деген ылакап тутумундагы сөздөрдүн өз маанилеринен алысташынан улам, «бар нерсеге каниет кылуу», «барына шүгүрчүлүк» деген сыяктуу фразеологиялык түшүнүктү билдирет.

Жогорудагы мисалдардан белгилүү болгондой, бул сыяктуу тилдик көрүнүштөр макал-ылакаптардын тилдеги фразеологизмдерден болгон спецификалык өзгөчөлүктөрүн айырмалоо менен бирге, тилдин лексикасынын өзүнчө байлыгын түзүп, кепте кеңири колдонулуп келе жаткан фразеологизмдердин толукталышынын негизги булактарынын бири катары эсептелерине негиз бар.

Адабияттар

1. Жуков В.М. Русская фразеология.-М, 1986. 100-бет.
2. Исаев М.И. О классификации фразеологических единиц.-в кн. Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей.-Баку, 1968. 105-бет.
3. Карасаев Х.Накыл сөздөр.1-2-китеп.-Ф.:Кыргызстан, 1982.
4. Лисс А.Н.Сопоставительный анализ пословичных фраз-мов англ-го, русского и кирг-го языков в научно-лингв-ком и методическом аспектах.-Ош,1986. 6-бет.
5. Мамытов Ж.,Кулумбаева З.Азыркы кыргыз тили.-Ф,1971.85-бет.
6. Молотков А.И.Основы фразеологии русского языка.-Л,1971.79-б.
7. Ожегов С.И.Лексикология.-М,1974. 193-бет.
8. Осмонова Ж.Кыргыз тилиндеги идиомалар.-Ф.:Мектеп, 1972.36-40-беттер.
9. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы.-Б, 1997. 278-бет.
10. Ураксин З.Г. Русско-башкирский фразеологический словарь.-М, 1989. 10-бет.
11. Эгембердиев Р. «Манас» эпосундагы фразеологизмдер.-Ф, 1976. 66; 85-беттер.